Peer reviewed Journal   Impact Factor

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Referred Journal

December-2021 Volume-12 Issue-23

Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor
Mr. Shashikant Jadhawar
I/C Principal
Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya,
Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor
Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Scanned by CamScanner

17	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा दलित कवितेवरील प्रभाव प्रा.दुर्गा शरद भिसे.	66-70
18	सशक्त समाज निर्मितीसाठी राजर्षी शाहू महाराजांचे कार्य प्रा.डॉ.पडवळ व्ही.के.	71-73
19	महिला सक्षमीकरण या विषयावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व कार्य :१४ एप्रिल १८९१ – १९५६ प्रा.गुट्टे शिवकांता वैजनाथ	74-76
20	राजर्षी शाहु महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य प्रा. डॉ. विलास भगवानराव भिल्लारे	77-78
21	महात्मा फुले,छत्रपती शाहू महाराज यांचे शिक्षणविषयक विचार प्रा.कविता किसनराव काटे	79-84
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री सबलीकरण विषयक दृष्टिकोन - एक नवा दृष्टिक्षेप डॉ. संतोष बाबरे	85-88
23	महात्मा ज्योतिबा फुले : स्त्रियांचे उद्धारक डॉ. वर्षा तात्यासाहेब सरवदे	89-91
24	महात्मा ज्योतिबा फुले समाज क्रांतीचे जनक डॉ. नामानंद गौतम साठे	92-94
25	डॉ.बाबासाहेब दलित आंबेडकरांचे साहित्याला योगदान दर्शना आर .चावडा	95-97
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही . एक चिंतन प्रा. बैनवाड स्वाती प्रकाशराव	98-99
27	महात्मा ज्योतिबा फुले - सत्यशोधक चळवळ एक सामाजिक क्रांती डॉ सुभाष लक्ष्मण म्हात्रे	100-102
28	महात्मा फुलेंचे शेतीविषयक विचार डॉ. आढाव अनिता सदाशिव	103-107
29	समाजक्रांतीचे जनक : महात्मा ज्योतिराव फुले डॉ के एस खैरनार	108-110
30	भारतीय संविधाना समोरील आव्हाने व उपाय डॉ कुंदा बाळासाहेब कवडे	111-116
31	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार डॉ.भागवत पांडुरंग ठाकूर	117-119
32	महार वतन आणि अस्पृश्यांची गुलामगिरी डॉ .जनार्दन श्रीकांत जाधव	120-124
33	विचारवंत आणि सुधारक छत्रपती शाहू महाराज डॉ खाडप संजय बाबुराव	125-127
34	महात्मा फुले : वाङ्मय आणि कार्य प्रा.डॉ देशमुख [illegible]	[illegible]

Scanned by CamScanner

"Journal of Research & Development" A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal, Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, December 2021, Volume-12, Issue-33
Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

महात्मा ज्योतिबा फुले समाज क्रांतीचे जनक

डॉ. नामानंद गौतम साठे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय कळंब जि. उस्मानाबाद
ईमेल ngsathe11@gmall-com

प्रस्तावना : – १९ शतकाचा शेवटचा कालखंड हा धर्म सुधारक सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीचा कालखंड होता या चळवळीचे नेतृत्व समाजाचे सखोल चिंतन करणाऱ्या समाजहित जपणाऱ्या व धडक कृतीशील असणाऱ्या महात्मा ज्योतीबा फुले कडे होते. आधुनिक भारताच्या इतिहासात राष्ट्रपिता महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे नाव सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत म्हणूनच घेतले जाते सामाजिक क्रांतीच्या चळवळीसाठी दुरदृष्टी तसेच साहस हे दोन गुण महत्वपुर्ण असतात ते दोन्ही गुण राष्ट्रपिता ज्योतीराव फुले यांचेकडे होते, त्यांनी धर्म व्यवस्थेविरूध्द" व जाती व्यवस्थेविरूध्द संघर्ष केला व व धर्म शास्त्राच्या सत्यतेविषयी आव्हान दिले म्हणूनच राष्ट्रपिता ज्योतिबा फुलेंच्या आंदोलनाला भारताच्या सामाजिक क्रांतीच्या इतिहासात महत्वाचे स्थान आहे. बहुजन समाजाचे उद्धारकर्ते म्हणून ज्योतिरावांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते.

ब्राम्हणी समाज व्यवस्थेमुळे बहुजन समाज अज्ञान अंधकार,जातीय व्यवस्था अशा चारी बाजूंनी कोंडीत अडकला होता. अशा परिस्थीतीत बहुजन समाजाला जागृत करून त्यास आपल्या न्याय हक्कासाठी संघर्ष करण्यासाठीची शिकवण ज्योतिरावांनी दिल्यामुळेच बहुजन सामाजाच्या परिवर्तनाच्या चळवळीला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या योगदानाची महती म्हणजे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार विश्वरत्न डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तथागत बुध्द व संत कबीर यांच्या नंतर महात्मा ज्योतिराव फुले यांना गुरूस्थानी मानले विशेष म्हणजे १८९० साली महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे निधन झाले आणि बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म १८९१ साली झाला. या गुरू - शिष्यांनी एकमेकांना पाहिलेच नाही. समता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या महात्मा फुलेंनी जगाचा निरोप घेतला. तर समता प्रस्थापित करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरासारख्या महापुरूषाने महात्मा ज्योतिराव फुलेंना गुरु मानावे यात त्यांच्या महानतेची कल्पना येते.

स्त्री आणि (तत्कालीन) अस्पृश्य समाज हे या समाज व्यवस्थेतील सर्वात जास्त उपेक्षित घटक होते. त्यामुळेच स्त्री शिक्षण व अस्पृश्य यांचा उध्दार हे त्यांचे जणू जीवितकार्यच झाले| त्या वेळच्या स्त्रिया या शिक्षण नसल्यामुळे स्वतःची मूळ अस्मिताच हरवून बसल्या होत्या. या परिस्थितीतून त्यांना बाहेर काढण्यासाठी, शिक्षणाची आवश्यकता होती. मुळात समाजोद्धारासाठी शिक्षण हेच प्रमुख अस्त्र आहे हे ज्योतिरावांनी ओळखले. ही सर्व प्रकारची गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी त्यांनी अनेक पौराणिक ग्रंथापासून तर इंग्रज इतिहासकारांनी लिहलेल्या इतिहासाचा अभ्यास केला. जसे मनुस्मृती विवेकसिंधु प्राचिन संत, या बरोबर मेसर्स प्रेंडक, थॉमस पेन पर्यंत, या सर्व गोष्टीवर चिंतन करून प्रचलित गुलामगिरी मनुष्यनिर्मित किती आणि ईश्वरनिर्मित किती याचाही त्यांनी विचार केला. सर्व वैचारिक मंथनाचा परिपाक तयार होऊन त्यांना जी स्फूर्ती झाली ते त्यांनी वाणी, लेखणी, कृतीतून आणि साहित्यातून मांडली. हे सर्व करण्यासाठी आवश्यक असणारी निर्भय मानसिक परिस्थिती महात्मा फुले यांच्या अंगी होती.

गुलामगिरी नष्ट करावी, सत्याची कास धरावी, स्वातंत्र्य समता, बंधुता तत्वानुसार सर्वांनी वागावे हे त्यांच्या छाती पिळलेले होते. एक स्त्री सुशिक्षित म्हणजे पुढच्या सर्व पिढ्या सुशिक्षित हे।समीकरण त्यांनी जाणले व पुण्यात बुधवार पेठेतील भिडे वाड्यामध्ये वयाच्या २१ व्या वर्षी ३ जुलै १८५१- १८५२ ला मुलींसाठी शाळा काढल्यात. सुरूवातीला फुलेंना फक्त आठ मुली मिळाल्या. मुलींना शिक्षण देण्यासंदर्भात सनातन्यांचा भयंकर विरोध पत्करावा लागला. अनेक आरोपांना सामोरे जावे लागले.पहिल्या शिक्षिका म्हणून सावित्रीबाई मुलींना शिकवत होत्या. त्यांना अतोनात त्रास सहन करावा लागला. दगड, धोंडे शेण त्यांच्यावर फेकण्यात आले.

अभ्यासाची उद्दीष्टे

१. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.
२. महात्मा फुले यांची एक समाज सुधारक म्हणून भूमिका तपासणे.
३.स्त्रिया व दलित यांच्या बद्दल महात्मा फुले यांनी केलेल्या कार्याचा मागोवा घेणे.
४. महात्मा फुले यांची शेतकरी दिनदलीत श्रमीक, पीडीत, आनाथ, विधवा, यांच्या विषयीची भूमिका तपासून पाहणे.

गृहीतके

१. महात्मा फुले हे समाज क्रांतीचे भारतातील पहिले जनक होते.
२. १९ व्या शतकात शेतकरी दिनदलीत श्रमीक, पीडीत, आनाथ, विधवा,यांच्या विषयी खुप महात्मा फुले यांनी कार्य केले आहे.
३. महात्मा फुले यांनी धर्म व्यवस्थेविरूध्द व जाती व्यवस्थेविरूध्द आवाज उठविला होता.
४. महात्माफुले यांनी बहुजन समाजाला अज्ञान अंधकार अस्पृश्यता, गुलामगिरी यांच्या विरोधात आवाज उठविण्यास प्रवृत्त केले.

[illegible] १८६८ मधील घटना. उन्हाळ्याच्या दिवसात ज्योतिबा [illegible] चालला होतो. [illegible] रस्त्यावर [illegible] असा आवाज ऐकू [illegible] बोलपून स्वतःच्या वाड्यातील पाण्याने हुडंब भरलेला

Scanned by CamScanner

हौद दलीतांसाठी खुला केला आणि म्हटले बंधुनो हा हौद तुमचा आहे. या हौदावर वाटेल तेव्हा आणि लागेल तितके पाणी नेत जा अशा प्रकारे सर्वप्रथम स्वत:च्या वाड्यातील पाण्याचा हौद अनुसूचित जातीच्या लोकांसाठी खुला केला व सामाजिक क्रांती केली.

१) विधवा पुनर्विवाह : १८६४ साली पुण्याला गोखल्यांच्या बागेत शेणवी समाजात, रघुनाथ जनार्धन व नर्मदा या दोघांचा पुनर्विवाह घडवून आणला व पुढे पुनर्विवाहाची चाल चोहोकडे हळूहळू रूढ झाली. ही एक क्रांतीकारी घटना होती.

२) विधवा केशवपन बंदी (विधवांचे मुंडण करणे) : फुलेंनी केशवपनावर बंदी आणून नाभिकांचा संप घडवून आणला

३) बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना : इ.स १८६३ ला आपल्या घराशेजारी एक स्वत:च्या खर्चाने वाडा तयार केला व स्वत: पत्रके छापून – कुण्या एखाद्या स्त्रीचे वाकडे पाऊल पडल्यास तिने अर्भकाची हत्या न करता गुपचूपपणे ३९५ घर नंबरला यावे व सुखरूप बाळंतीण होऊन जावे, असे पत्रक छापून रोडच्या बाजूला भिंतीला चिपकविले होते. यामुळे ३० ते ४० मुले काळाच्या दाढेतून वाचवले. याच प्रतिबंधक गृहातील काशीबाई नामक विधवेचा मुलगा यशवंत याला फुल्यांनी दत्तक घेतले म्हणून धनंजय कीर लिहतात: जोतिरावांचे बालहत्या प्रतिबंधक गृह ही भारतातील अशा स्वरूपाची पहिली संस्था होती १८५५ ला प्रौढ निरक्षर लोकांसाठी रात्रीची शाळा काढली. १८६८ ला गोविंदराव वारले तेव्हा ज्योतिबांनी १३ व्या दिवशी आधळे पांगळे, गोरगरीब, अनाथ यांना जेवण दिले. नवीन कपडे दिले, गरीब मुलांना पाट्या पेन्सील वाटून आपल्या निरर्थक चालीरीती सर्व टाकून दिल्या. यावरून सुधारणा त्यांच्या उक्तीत व कृतीत किती भरल्या होत्या हे आपणास दिसून येते.

महात्मा फुलेंची ग्रंथसंपदा : महात्मा फुलेंच्या ग्रंथसंपदेचा विचार करता गुलामगिरी ब्राम्हणांचे कसब, शेतकऱ्यांचा आसूड सार्वजनिक सत्य धर्म अखंडादी काव्यरचना, तृतीयरत्न नाटक इत्यादी ग्रंथ लिहून त्यांनी समाजात जागृती आणण्याचा प्रयत्न केला.

गुलामगिरी : हा ग्रंथ लिहून मानवाच्या गळ्यातील गुलामीचा पट्टा काढण्याचा पहिला प्रयत्न त्यांनी केला.

ब्राम्हणांचे कसब : हा ग्रंथ लिहूनन ब्राम्हणांचे कुटिल कारस्थान लक्षात आणून दिले. वेद परमेश्वरनिर्मित नाहीत, मानवनिर्मित आहेत. हे त्यांनी या ग्रंथाच्या आधारे लोकांना सांगण्याचा प्रयत्न केला

सार्वजनिक सत्यधर्म : धर्म म्हणजे काय त्याचे स्वरूप समजावून सांगणारा फार महत्वाचा ग्रंथ म्हणजे सार्वजनिक सत्यधर्म हा त्यांचा ग्रंथ होय.

तृतीय रत्न : हे नाटक लोक प्रबोधनासाठी फार महत्वाचे आहे.

शेतकऱ्यांचा आसूड : शेतकरी हा देशाचा पोशिंदा आहे, या भूमिकेतून फुले यांनी शेतकऱ्यांचे असूड हा ग्रंथ लिहिला आणि दिडशे वर्षापुर्वीच त्यांनी शेतकऱ्यांची सहकार चळवळ सुरूवात केली. शेतकऱ्यांचे असूड हा ग्रंथ लिहून शेतकऱ्यांच्या जागृतीचे फार महत्वाचे कार्य महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी केले. म्हणून त्यांना कृषी क्रांतीचे अग्रदूत म्हणतात. कृषी औद्योगिकरण तसेच शेतकऱ्यांच्या शोषणाविषयीचे आंदोलन, मुंबईतील गिरणी कामगारांची संघटना देवदासी, परित्यक्ता यांच्या समस्या, भटक्या विमुक्त, दलितांची चळवळ, लोकसंख्या वाढीचा शेतीवर पडणारा बोजा या सर्व बाबींचा विचार महात्मा फुले यांनी दिडशे वर्षापूर्वीच आपल्या लेखनातून मांडला होता.

शिवाजी महाराजांप्रती आदर : स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज यांची रायगडावरील समाधी ज्योतिबा फुले यांनी शोधुन काढली व १८६७ ला छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या समाधीचा जीर्णोध्दार त्यांनी केला.

शिवाजी महाराजांच्या कार्याची माहिती सांगणारा पहिला मोठा पोवाडा त्यांनीच रचला त्याच प्रमाणे देशात त्यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांची जयंती साजरी केली व छत्रपती शिवाजी महाराजांचा खरा इतिहास देशाला वाचवून दिला. तसेच सरकारी शाळेतून गोरगरिबांच्या मुलांसाठी राखीव जागा ठेवल्या पाहिजेत आणि प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत व्हावे असे त्या काळाच्या हंटरकमिशनला पटवून देणारा हा पहिलाच भारतीय नेता होय.

दारूबंदी : दारूबंदीचा विचार मांडताना महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी त्यावेळच्या पुणे नगरपालीकेला लेखी अर्ज केला होता.' पालिकेने दारूचे परवाने रद्द करावे. लोक जागृती करताना त्यांनी म्हटले आहे की, दारू न पिता दारूचे पैसे ग्रंथांसाठी उपयोगी आणून आपल्या ज्ञानात भर घालावी

थोडे दिन तर मद्य वर्ज्य करा तोच पैसा भरा ग्रंथासाठी

आपल्या देशात समाजातील दुर्बल घटकासाठी सामाजिक, राजकिय व आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम आज राबविण्यात येत आहे, पण या सर्व गोष्टी फुल्यांनी सव्वाशे वर्षापुर्वीच आपल्या शब्दात मांडून त्यासाठी संघर्ष केला होता. म्हणून महात्मा गांधी ज्योतिबांना दलितांचे उध्दारकर्ते, स्त्री शिक्षणाचे जनक आणि स्त्री – स्वातंत्र्याचे उद्गाते शेतकरी आणि कामगारांचे पुढारी चातुर्वर्ण्य जातीभेदावर हल्ला चढविणारा लोकनेता आणि सत्यमेव जयते हा संदेश देणारा सत्यशोधक असे म्हणून भारताचा खरा महात्मा म्हणून उल्लेख करत, फुले यांची चळवळ ही जशी वैचारिक किंवा तात्विक होती तशीच तिला कृतीयुक्त आचरणाची जोड होती. त्यांच्या विचारांना कृती चा आधार होता.

सामाजिक, आर्थिक समतेवर आधारलेला शोषण विरहित असा समाज निर्माण करण्याचे फुल्यांचे स्वप्न होते. धर्माच्या आधारे निर्माण झालेली समाज व्यवस्था नष्ट झाली पाहिजे सर्व मानव एक आहेत आणि एकत्रित आहेत, श्रेष्ठ – कनिष्ठ भेदभाव, स्त्री – पुरूष हा भेदभाव देखील नाकारून फुल्यांनी समानतेचे वैचारिक मानवी संबंध निर्माण केले आणि हे स्वप्न साकार होण्यासाठी त्यांनी एकामागून एक अशा अनेक मुलींच्या शाळा काढल्या आगाऊ पुढे जावून दलितांसाठी, कामगारांसाठी शाळा काढल्या. शिक्षण हे समाज प्रबोधनाचे मोठे साधन आहे. शिक्षणाने जाती, धर्म, पंथ, लिंग, वर्ण, भाषा ही मानवनिर्मित बंधने शिथिल होतील व केवळ मानवता हा धर्म तयार होईल, अशी फुल्यांची अपेक्षा होती. शिक्षणाची संजीवनी हजारो वर्षे शूद्र आणि

Scanned by CamScanner

अतिशुद्र बहुसंख्य समाजापर्यंत सहज पोहचवू शकनार नाही याची खात्री महात्मा फुलेंना होती. म्हणूनच त्यांनी तळागाळातील शिक्षकांच्या नेमणुकांचा आग्रह धरला होता हे शिक्षक समाजासाठी अहोरात्र झटून ते शिक्षण सर्वसामान्य माणसांपर्यंत पोहचवतील ही ज्योतिरावांची अपेक्षा होती.

आज आपण पाहतो की शिक्षकी पेशात बहुजन समाजातील व इतर शिक्षक मोठ्या प्रमाणात आहेत. आज स्वातंत्र्यानंतर च्या काळात शिक्षण सर्वांसाठी खुले आहे. तरी देखील खेड्यातील तळागाळातील दलित बहुसंख्य समाज शिक्षणापासून वंचित आहे. वैचारिक दृष्ट्या फुलेंचे तत्वज्ञान आपण स्वीकारले तर आहेच, पण त्याला आपण रोजच्या व्यावहारिक पातळीवर देखील आत्मसात केले पाहिजे. सुशिक्षित बहुसंख्य समाज धर्माच्या नावाखाली परंपरांच्या जोखडात अडकून न पडता प्रगल्भ झाला पाहिजे. शंभर वर्षानंतर अंधश्रद्धेच्या गुलामगिरीचे जोखड आपण फेकून दिले पाहिजे. महात्मा फुले यांच्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शाहू महाराज, महर्षी कर्वे यांसारख्या थोर विचारवंतानी फुल्यांची सामाजिक चळवळ जागृत ठेवली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तर शंभर वर्षानंतर देखील फुल्यांना आपला गुरू मानून आपल्या कृतीशील कार्याची गुरूदक्षिणा दिली. आपल्या गुरूंच्या नेत्रदीपक कार्याचे वर्णन करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या ग्रंथातून The Greatest Shudrs Of Modren Times या शब्दात करून त्यांच्या जीवनकार्याचा गौरव केला आहे. महात्मा फुले यांच्यासारख्या थोर विचारवंताना स्वातंत्र्यानंतर नीट समजून घेतले असते तर वर्तमान भारताची परिस्थिती अधिक चांगली झाली असती.पण, दुर्दैवाने आपण महात्मा फुलेंच्या विचारांना आजही स्वीकारले नाही, ही शोकांतिका आहे. महापुरूष समजून घेताना विचारांची चौकट बाजूला करून विशाल दृष्टी ठेवावी लागते. मला कार्यप्रवण करणारे गुरू ज्योतिराव फुले आहेत, असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी म्हटले होते आंबेडकर हे महात्मा फुले यांचे खरे वैचारिक वारसदार आहेत. वयाच्या २० व्या वर्षी ज्योतिरावांनी शिक्षण सुरू करण्याचा विचार करून प्रत्यक्ष कामाला सुरूवात केली. आजची तरूण पिढी मात्र कुठल्या फॅकल्टीला अॅडमिशन घ्यायचे याचा निर्णयदेखील घेऊ शकत नाही. सर्व साधने उपलब्ध असून सुध्दा आजच्या युवा वर्गाकडे निर्णय घेण्याची क्षमता दिसून येत नाही. महात्मा फुलेंनी अवघ्या विसाव्या वर्षी वैचारिक मांडणी कृतीत उतरवून अनेक आघाड्यांवर लढा दिला. जाती, धर्म, प्रथा ब्राम्हणी धर्माचे वर्चस्व, स्त्रियांचे शोषण, शेतकरी, कामगार मजूर यांची पिळवणूक या सर्व आघाड्यावर त्यांनी संघर्ष केला. म्हणूनच महात्मा फुले यांना महात्मा ही उपाधी लोकांकडून मिळाली. महात्मा फुले हे भारतीय आद्य समाज क्रांतीकारक आहेत.

संदर्भ

1. कीर धनंजय, स.ग. मालशे: (संपादीत) महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, मुंबई.
2. कीर धनंजय, : महात्मा ज्योतिबा फुले आमच्या सामाजिक क्रांतीचे जनक, मुंबई.
3. चौसाळकर अशोक : महात्मा फुले आणि शेतकरी चळवळ, पुणे.
4. नरके हरी : महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ

Scanned by CamScanner